

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ЮДЕЇВ У 873/4–886 рр.

Руслан Мельникович

REGIONAL CHARACTERISTICS OF THE CHRISTIANIZATION OF BYZANTINE JEWS IN 873/4–886

Ruslan Melnykovych

Sources that contain information about the Christianization of the Jews by the Byzantine emperor Basil I «the Macedonian» (867–886) describe these events without territorial attribution. The exceptions are the chronicles of Symeon Magister (10th century) and Ahima'atz Ben Paltiel (11th century). These works emphasize that the will of the ruler covered the entire state, which at that time encompassed the territories of Asia Minor, parts of the Balkans, and southern Italy. However, there is a regional disparity among the existing sources: there is ample evidence of those events written by southern Italian Jews; whereas there is no Jewish mention of Christianization left by the Balkan or Anatolian descendants of Israel. In addition, the Greek authors describe Basil's missionary initiative in favorable ways, which contrasts sharply with the Jewish texts.

The purpose of this article is to define and illuminate the regional peculiarities of the policy of Christianization of Byzantine Jews in the second half of the 9th century. Despite the voluntary essence of this initiative of the emperor, there was a forced conversion in southern Italy. In the rest of the territories, conversions took place without the use of violence, and the main means of proselytizing were material encouragement and perks for new converts; and public disputes. The latter were intended to demonstrate the power of Christian arguments to Jewish discussants and spectators of such events.

No broad measures were taken to implement Christianization in the Balkans and Asia Minor. This is obviously the reason for the absence of any mentions of those events from local Jews; it is also the reason for the low effectiveness of the emperor's missionary policy in general. Radical actions to increase the number of converts in these regions were not taken, probably due to the sabotage of Christianization by a certain part of the high clergy of the Patriarchate of Constantinople, who strongly opposed the fast-track procedure for catechizing and baptizing non-Christians.

Keywords: Basil I «the Macedonian», Christianization, baptism, disputes, encouragement, conversions, Byzantine Jews, Asia Minor, the Balkans, southern Italy.

У 867 р. візантійський імператор Михаїл III (843–867) був убитий своїм співправителем Василієм (867–886). Останній перейняв на себе важелі керівництва усією державою та започаткував нову Македонську династію (Chronographiae 2011, р. 104–112). Різноманітні джерела подають немало відомостей про управлінські рішення цієї персони. З-поміж них вирізняється малодослідженістю політика християнізації юдеїв, ініційована не раніше 873/4 рр. (La Cronaca 1890, р. 60) та припинена у 886 р. (Sharf 1971, р. 92–94).

У своїх працях на неї побіжно звертали увагу такі зарубіжні фахівці, як Дж. Стар, С. Берон, А. Шарф, Н. Де Ланж, В. Фолькенгаузен, С. Боуман (Starr 1970, р. 3–4ff; Varon 1957, р. 178–183ff; Sharf 1971, р. 82–94; de Lange 1992, р. 15–32; Falkenhausen 2012, р. 281–282; Bowman 2014, р. 49–50). Окрему розвідку про її причини та відображення у тогочасних правових збірниках здійснив О. Прієто Домінгез (Prieto Domínguez 2014, р. 283–310). В українській історіографії тематика тогочасних навернень залишилася поза увагою фахівців.

Наявні дослідження не приділяють достатньої уваги локальним нюансам ініційованих імператором навернень. З огляду на це ми ставимо собі за мету визначити та висвітлити регіональні особливості проведення політики християнізації візантійських юдеїв у другій половині IX ст.

Насамперед слід звернути увагу на джерела, які містять відомості про ті події. Василієве рішення охрестити візантійських юдеїв коротко згадується у грецькомовних хроніках Симеона Магістра (X ст.), Іоанна Скілиці (кін. XI ст.), Георгія Кедрина (XII ст.) й Іоанна Зонари (XIII ст.) (Symeonis 2006, p. 263–264; Skylitzes 2010, p. 159; Cedreni 1894, col. 1128; Zonarae 1871, p. 35), а також у «Vita Basilii» (Chronographiae 2011, p. 309–311): анонімній біографії імператора, створеній імовірно під керівництвом Костянтина VII (905–959) (Stavroula 2010, p. 1487). Усі ці згадки написані в прихильному тоні щодо постаті Василя I. Описуючи його місіонерські інтенції, вказані автори підкреслили щедрість і великодушність імператора, який спонукав юдеїв добровільно прийняти хрещення: Василій роздавав новонаверненим подарунки, звільняв їх від податків і «підносив до гідності» (Chronographiae 2011, p. 311).

Сучасник тих подій, нікейський митрополит Григорій (більш відомий як Ἀσβεστός, 844–880) (Prosopographie 2000, no. 2480), був противником заохочень до навернення і загалом місіонерської політики імператора щодо юдеїв. Він висловив свою позицію в полемічному трактаті, написаному у 870-х рр. (Le traité 2010, p. 316–339).

Очевидцями політики християнізації були єврейські поети ребе Сілано та Амітай бен Шефатія, які, всупереч грецькомовним хроністам, повідомляють про переслідування та застосування сили щодо юдеїв, котрі не бажали прийняти хрещення. Їхня перцепція тих подій відобразилася в релігійних творах: покайних молитвах (Marcus 1933, p. 85–93; The Poems 1975, p. 53–55) і літургійних віршах-піютах (Fasiori 2014, p. 71–80), до яких також відноситься анонімний вірш, опублікований Бенджаміном Кларом (Megillat 1944, p. 120). Кордовський грамати́к Юда бен Давид Хаюдж (X ст.) залишив короткий коментар до кількох творів Амітая, в якому описано тортури щодо непокірних юдеїв (Neubauer 1892, p. 613–614). Значну увагу епізоду про примусові хрещення під час правління Василя I приділяє єврейський хроніст XI ст., Ахіма'ац Бен Палтіель (The Family Chronicle 2009, p. 260–273). Про насильницьку християнізацію в другій половині IX ст. згадується також в апокаліптичному творі «Видіння Даниїла» (Sharf 1995, p. 119–135), написаному між X і XIII ст. (Sharf 2007, p. 426).

Окрім єврейських авторів, про застосування сили під час політики християнізації згадує наближений до папського двору церковний письменник Ауксилій Неаполітанський (бл. 850–920) у своєму полемічному трактаті «De ordinationibus a Formoso papa factis» (Auxilius 1866, p. 109–111), створеному в 908 р. (Pop 1933, p. 22). Жоден інший середньовічний текст, написаний рукою християнина, не містить відомостей про насилля під час тогочасних навернень.

Потрібно зауважити, що в джерелах, які розповідають про ті події, не конкретизуються території, на які поширювалася політика християнізації. Лише у хроніках Ахіма'аца та Симеона Магістра наголошується, що навернення відбувалися по всій Візантії (The Family Chronicle 2009, p. 266) та стосувалися усіх юдеїв, які перебували під владою Василя I (Symeonis 2006, p. 263–264). Однак серед існуючих свідчень помітна регіональна диспропорція: більшість вказаних єврейських джерел територіально походять із південноіталійського регіону, за винятком лише коментаря Ю. бен Давида Хаюджа. Більше того, твір Ауксилія також походить з території Апеннінського півострова.

Зважаючи на походження джерел, які повідомляють про застосування сили під час християнізації, А. Шарф висунув припущення про примус лише щодо південноіталійських юдеїв (Sharf 1971, p. 89–91). Окрім територіальної атрибуції джерел, він пов'язує своє припущення з тогочасним геополітичним контекстом, у якому перебувала візантійська Італія (Sharf 1971, p. 91): oprіч Константинополя за ці терени змагалися мусульманські завойовники, лангобардські князівства та східно-франкське королівство (Translatio Sancti Severini 2020, p. 106; Erchempert 2022, p. 107ff). Незважаючи на те, що Василю вдалося стабілізувати ситуацію під кінець свого правління (Sharf 1971, p. 90–91), місто Сиракузи, яке тоді було адміністративною столицею острова Сицилія, перейшло під контроль мусульман у 878 р. (Brown 2008, p. 462). Доля місцевої єврейської спільноти була прикрою: їх було ув'язнено, а згодом деяких з них імовірно продали в рабство (Simonsohn 2011, p. 14). Однак цілком імовірно, що саме втрата Сиракуз дала поштовх впровадженню силових методів для того, щоб змусити південноіталійських юдеїв прийняти хрещення. Адже ця подія могла загострити давні упередження про нібито політичну неблагонадійність єврейського народу (Sharf 1971, p. 91).

Єврей в очах візантійця – це насамперед зрадник (De Stoop & Gailliard 1913, p. 461), зокрема Євтихій Александрійський (877–940) у своїх «Анналах» зобразив представників цієї етнорелігійної спільноти схильними до колабораціонізму (Eutychiei 1895, p. 36ff). Таке упереджене ставлення вочевидь виникло в ході війн з персами (VI–VII ст.) та мусульманами (VII ст.) (The Chronicle 1997, p. 431; Cameron 1994, p. 78–79ff; Sharf 1971, p. 48–51; Starr

1947, р. 98; De Stoop & Gailliard 1913, р. 453). Адже східні провінції, втрачені внаслідок цих сутичок, були заселені значною кількістю єврейських громад, які разом із місцевим грецьким населенням не чинили опору загарбникам (Fine 2012, р. 102–115). Той факт, що в якості зрадників виділяли лише євреїв вочевидь було свідомим бажанням візантійських істориків зберегти гідне лице титульної нації «християнської імперії».

Свідчення єврейських очевидців про цькування і залякування зброєю (Fasiori 2014, р. 78; Marcus 1933, р. 88–89), а також пізніші згадки про тортури та насилля (Neubauer 1892, р. 613–614; The Family Chronicle 2009, р. 271), підтверджені далеким від цих перипетій християнським автором Ауксилієм (Auxilius 1866, р. 109–111), вказують на грубі порушення візантійського законодавства, яке не забороняло юдеям сповідувати свою віру та гарантувало недоторканість їхнього життя (Starr 1970, р. 144–147).

Враховуючи той факт, що дія тогочасного законодавства або окремих його норм, які стосувалися євреїв і юдаїзму, не припинялася (Prieto Domínguez 2014, р. 286), про що свідчить Василієвий наступник Лев VI (886–912) (Leon VI 1931, р. 125), очевидно, що потурання прав і свобод південноіталійської єврейської меншини відбувалося згідно з неформальним указом імператора (Sharf 1971, р. 91–92), попри фактичний легальний статус юдаїзму в законодавчих збірниках, виданих під час правління перших представників Македонської династії (у «Прохіроні», «Ісагозі» та «Василіках» відсутня заборона сповідувати юдаїзм) (Prieto Domínguez 2014, р. 286–288; Starr 1970, р. 144–147).

Зважаючи на тогочасну військово-політичну напруженість у південній Італії, таке правове свавілля вочевидь було зумовлене хитким становищем візантійського панування в цьому регіоні, спричиненого стратегічними промахами самого Василія I. Грандіозне спорудження храму Неа-Екклесія в Константинополі вимагало значних грошових вливань і трудових ресурсів, тому основні сили візантійського флоту були задіяні саме на користь побудови цієї святині, нехтуючи захистом володінь імперії (Symeonis 2006, р. 264). Ймовірно, що Василій, своїм неформальним указом про застосування сили щодо південноіталійських юдеїв, намагався змістити акцент суспільного обурення, перекладаючи з себе вину за втрату Сиракуз на нібито опортуністичних євреїв, примус і насилля щодо яких мислилися цілком виправданими.

Окрім припущення, що лише Василій міг бути ініціатором примусових хрещень, іншою ймовірною причиною застосування сили щодо юдеїв, на наш погляд, цілком могло бути перевищення своїх повноважень місцевими військовими адміністраціями або окремими командувачами-турмархами. Користуючись неспокоїною ситуацією в регіоні, вони могли вдаватися до застосування сили, керуючись юдофобією на релігійному ґрунті. Цілком імовірно, що все це відбувалося за підтримки або сліпої згоди місцевих єпископів, адже завдяки трактату Григорія Нікейського відомо про прихильність певної частини вищого кліру до місіонерської політики імператора серед юдеїв (Le traité 2010, р. 326–329).

Абсолютно нічого не відомо про примусові хрещення в інших регіонах Візантії: ні грецькі, ні єврейські автори не залишили про це ніяких свідчень. Натомість про заохочення потенційних прозелітів до навернення матеріальними та соціальними благами повідомляє південноіталійський хроніст Ахіма'ац (The Family Chronicle 2009, р. 268). Окрім нього цей аспект згадують Григорій Нікейський, Симеон Магістр, Георгій Кедрин, Іоанн Скіліца й Іоанн Зонара (Le traité 2010, р. 316–339; Symeonis 2006, р. 263–264; Skylitzes 2010, р. 159; Cedreni 1894, col. 1128; Zonarae 1871, р. 35), а також житіє імператора Василія (Chronographiae 2011, р. 309–311). Останнє разом з Ахіма'ацовою хронікою містять відомості про юдейсько-християнські диспути (The Family Chronicle 2009, р. 260–264).

Практика диспутів добре відома ще з давніх часів: по суті це була публічна релігійна полеміка християн і юдеїв (Beck 1959, р. 332–333; Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 275–277). Однак у другій половині IX ст. вона була санкціонована не ревними церковними отцями, а світською владою (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 276). Основними тезами, які під час подібних заходів захищалися християнськими теологами, зазвичай, були твердження про божественність Ісуса Христа та деактуалізація Старого Завіту внаслідок появи віровчення Нового Завіту (Beck 1959, р. 333; Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 275–277). Юдейський опонент повинен був захистити батьківську віру шляхом аргументованого заперечення думок свого *vis-à-vis* (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 276).

Єврейський хроніст Ахіма'ац пише про свого предка, равина з міста Орія, якого Василій нібито викликав у столицю для диспуту на тему, яка навряд чи могла обговорюватися в тогочасних релігійних суперечках такого рівня: чи Собор святої Софії в Константинополі перевершував храм Соломона? (The Family Chronicle 2009, р. 260–264). Такий предмет дискусії є далеким від богословського спрямування та вочевидь був вигаданий автором.

Той факт, що Ахіма'ац пише про диспут, в якому нібито брав участь його предок, орійський равин, без сумнівів є одним із проявів намагань автора звеличити власний рід (Bonfil 2009, р. 50ff). Окрім того, такий сюжет є логічним, адже навряд чи участь у диспутах була доступна пересічним євреям: до такої полеміки ймовірно допускалися лише равини або очільники місцевих єврейських громад – люди освічені та відносно впливові (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 276).

Ахіма'ац також пише про локальну суперечку, в якій вже інший ребе уклав спір із місцевим єпископом Феодосієм Орійським (друга половина IX ст.) щодо правильності календарно-місячних обчислень (The Family Chronicle 2009, р. 284–286; Safran 2014, р. 182). Попри далеку від богослів'я тематику, цей пасаж схожий на наратив про диспут, адже сюжет виводить на центральний план загрозу навернення головного протагоніста в християнство, якщо той програє. Найімовірніше, що саме локальні диспути були тоді основним засобом релігійної полеміки, адже розповідь про спір перед імператором в Константинополі доволі сильно схожа на прикрашену легенду.

Диспути, з нашої точки зору, мали важливе ідеологічне значення, адже є підстави вважати, що вони були публічними та спрямованими демонструвати іновірцям беззаперечність християнських аргументів. Очікуваним результатом такої полеміки, окрім прийняття євреєм хрещення, мала стати привселюдна відмова від його батьківської віри (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 278–279). На це вказує існування двох формул зречення юдаїзму, одна з яких без сумнівів використовувалася духовенством Константинопольської патріархії в IX ст.: давніша, датована VI або VIII ст. (Бенешевич 1926, р. 214–223; Dagron 2010, р. 356), та новіша, яка ймовірно була створена у XI–XI ст. (Cumont 1902, р. 463; Бенешевич 1926, р. 214–223). Характер цих формул передбачав привселюдну відмову від попередньої релігії, та таку ж публічну присягу новій на вірність (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 278–279). Це свідчить про певну показовість цих диспутів: вочевидь, вони відбувалися на відкритому просторі або в місцях скупчення людей, де розгромні аргументи однієї зі сторін зустрічали шквал глядацьких емоцій. Це могло консолідувати одновірців в їхній ідейній підтримці або спротиві стосовно головних учасників диспуту. До того ж групове схвалення або обурення, зазвичай, чинить суттєвий емоційний вплив на особу, особливо, якщо вона відчуває свою незахищеність, що в умовах домінування християнського населення в більшості візантійських міст, було доволі логічним способом підвищити шанси на поразку юдейської сторони в такій полеміці.

Окрім того, публічність цих заходів підтверджується законодавчим збірником «Василіки», в якому міститься наступна норма, вперше кодифікована ще Юстиніаном I (527–565) (Juster II 1914, р. 159): «Єврей, який кидає каміння або будь-яким іншим способом заважає тому, хто навертається в християнство, буде спалений» (Starr 1970, р. 146). Якщо станом на VI ст. практична потреба в такому приписі ставиться під сумнів (Juster II 1914, р. 159), то в другій половині IX ст. його нагальність очевидна. Наведене правило дозволяє зрозуміти, що диспути мали свою аудиторію, яка іноді могла доволі агресивно реагувати на події за якими спостерігала.

Оскільки згадки про диспути та різноманітні заохочення для потенційних прозелітів зустрічаються як у південноіталійського хроніста, так і в грецьких авторів, то можна припускати, що ці елементи тогочасної християнізації мали місце в усіх куточках візантійської імперії, де мешкали єврейські спільноти. Окрім того, заохочення і диспути ймовірно були основними засобами спонукання до хрещення на півдні Італії у 873/4–878 рр., тобто до початку застосування фізичного й емоційного насилля щодо місцевих юдеїв.

Однак немає жодного єврейського твору, пов'язаного з політикою християнізації, з території Балкан або Малої Азії. Таку мовчанку тамтешніх юдеїв доволі важко пояснити, адже впродовж 800–950 рр. відомо про існування єврейських меншин у п'ятьох великих містах анатолійського півострова: в Аморії, Нікеї, Селевкії Кілійській, Синнаді та Созопетрі (De Lange, Panayotov & Rees 2013). За аналогічний період наявні докази існування лише двох єврейських громад на Балканах: у Коринфі та Константинополі (Starr 1970, р. 148; Das Eparchenbuch 1991, р. 100–101; Jacoby 2012, р. 240). Цілком імовірно, що на той час євреї мешкали в більшій кількості візантійських міст, однак свідчення про це не збереглися.

Асиметрична територіальна насиченість єврейськими відомостями про християнізацію могла б свідчити про її проведення лише у південній Італії. Проте численні згадки про імператорову місіонерську ініціативу в грецьких авторів роблять таке припущення абсолютно незадовільним.

Очевидною причиною відсутності єврейських згадок про християнізацію юдеїв на теренах Балкан і Малої Азії є невпровадження широких заходів задля її реалізації в цих частинах імперії. На відміну від південноіталійського регіону, тут немає доказів застосування примусу до навер-

нення. Натомість достатньо згадок про заохочення подарунками та пільгами (Symeonis 2006, р. 263–264; Skylitzes 2010, р. 159; Cedreni 1894, col. 1128; Zonarae 1871, р. 35; Chronographiae 2011, р. 309–311). Основною особливістю таких відомостей є прихильний тон до постаті імператора Василія I та фактична схожість їхнього змісту, що може вказувати на сильний вплив традиції Македонської історіографії впродовж X–XIII ст., ідеологічні шори якої сприяли передачі одноманітного та виключно позитивного наративу про засновника однойменної династії. Іншою визначальною рисою грецьких згадок є неконкретизованість заохочень, у зв'язку з чим доволі важко говорити про їхній характер та поширеність: «*А юдеям він [Василій] роздав багато дарунків і обітниць, щоб вони стали християнами...*» (Zonarae 1871, р. 35).

Що могло стати причиною низької інтенсивності місіонерських зусиль імператора на території Балкан і Малої Азії, а також відсутності місцевих єврейських свідчень про християнізацію? Все це ймовірно пов'язано з позицією певної частини вищого кліру Константинопольської патріархії, яка негативно сприйняла імператорову ініціативу навертати юдеїв та вочевидь відмовилася її проводити. Матеріальні заохочення та пільги, а також пришвидшена процедура катехизації та хрещення неопітів, про які у своєму творі повідомляє Григорій Нікейський, суперечили усталеній практиці канонічного навернення іновірців (Le traité 2010, р. 316–339).

Трактат нікейського митрополита Григорія може бути доказом того, що в межах області поширення його канонічної влади християнізація юдеїв зустріла саботаж або, взагалі, була відкинута як «шкідлива» для Церкви (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277). На це вказує його різка тональність щодо навернених євреїв, вмотивованих матеріальними вигодами (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277): «*...якщо він [юдей] відречеться від юдаїзму і висміє християнство, охрестившись, – я ніколи не назву цю людину християнином. Не дай Боже, щоб я був настільки дурним, щоб зробити це та дійти до такого глумління над християнством*» (Le traité 2010, р. 319).

Григорій виступав різко проти техністичного ставлення до таїнства хрещення, закликаючи чинити опір шкідливим для Церкви наказам (Le traité 2010, р. 337–338; Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 279). Цілком імовірно, що його слова були почуті на місцях, бо невиконання спірних рішень світської влади поставало єдиним можливим інструментом протесту духовенства, обґрунтованим з точки зору прийнятих Соборами канонів, на яких неоднократно акцентує автор трактату (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 279; Le traité 2010, р. 316–339).

Імператор, втілюючи власні прагнення уніфікувати візантійський релігійний ландшафт, вочевидь зустрівся із серйозною опозицією, представленою певною частиною кліру Константинопольської патріархії (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 272–275, 278–279). Більш конкретно говорити про масштаби цієї опозиції немає змоги, бо окрім трактату не збереглося інших подібних джерел, які б вказували на наявність опору офіційній владі (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 279). Однак немає сумнівів, що це була проблема, яка турбувала Василія і його найближче оточення, і з якою намагалися боротися відповідними засобами (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 275–282).

Кілька хвалебних гімнів з рукопису *Vaticanus Barberinianus gr. 310* (X ст.) були написані для прославлення імператора та його місіонерської політики серед євреїв (Ciccolella 2000, р. 69–94). Ці поетичні строфи цілком можна розглядати як провладну протидію критично налаштованому щодо християнізації юдеїв духовенству, яке з церковних амвонів виголошувало свій протест на широку публіку (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 265–285).

Потрібно зауважити, що нікейську митрополічу кафедру Григорій зайняв у 878/9 р., і перебував на ній недовго: до своєї смерті у 880 р. (Dagron 2010, р. 340). Достеменно невідомо чи ті ієрархи, які очолювали нікейську митрополію до та після нього, мали таку ж непримиренну позицію щодо імператорової політики (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278).

Є підстави припускати, що хтось із них мав лояльніше ставлення до місіонерської ініціативи Василія I, бо в Нікеї відбувалася прозелітизація місцевих євреїв (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278). Про це повідомляє життя святого Костянтина Синадського (850–886) (*Vita sancti Constantini* 1925, р. 642–643). Сам святий був вихідцем із єврейської спільноти міста Синада, а в Нікеї, якщо вірити анонімому автору його життєпису, намагався прозелітувати серед представників цієї етнорелігійної групи (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278). Можливо, Костянтин захопився ініціативою імператора та самотужки взявся до агітації або він був місцевим опонентом на диспутах з юдеями (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278). Про такі нюанси його діяльності ми можемо лише здогадуватися, оскільки в житті про це жодним чином не сказано, як і про політику християнізації у цілому (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278). Ймовірно це пов'язано з тим, що цей твір був написаний у період правління Василієвого наступника, Лева VI (886–912) (Kazhdan 1991, р. 506–507). Син Василія не поділяв місіонерського запалу свого

батька та усвідомлював спірність його рішень щодо єврейства (Melnykovych & Kashchuk 2024, р. 277–278). На це вказує Левова промова в одному із виданих ним законодавчих актів (Leon VI 1931, р. 123–126). Вочевидь тогочасний ідейний клімат та агіографічна традиція сприяли замовчуванню причетності Костянтина до християнізації юдеїв, яка вважалася провальною. Марність місіонерських зусиль першого представника Македонської династії підкреслюється у творі Ауксилія Неаполітанського (Auxilius 1866, р. 109–110), а також в анонімному житті імператора: «...в більшості своїй [юдеї], подібні на собак, повернулися до власного блювотиння після смерті василевса.» (Chronographiae 2011, р. 309–311).

Підсумовуючи, потрібно повторно наголосити, що розпочата імператором Василієм I Македонянином політика християнізації мала на меті спонукати візантійських юдеїв добровільно прийняти хрещення. Основними засобами для цього були матеріальні заохочення та пільги для новонавернених, а також християнсько-юдейські диспути, очікуваним результатом яких мала стати привселюдна відмова єврея від батьківської віри. Ці елементи християнізації були спільними для всієї території Візантії. Однак під час реалізації імператорової політики відбувалися також примусові навернення, розпочаті ймовірно у 878 р.: примус і насилля мали місце лише на теренах Південної Італії, і були вочевидь пов'язані з локальною геополітичною ситуацією та давнім гетеростереотипом про політичну «неблагонадійність» євреїв. На решті територій християнізація відбувалася добровільно. Однак її ефективність була вкрай низькою, що ймовірно пов'язано з саботуванням з боку певної частини духовенства, яке було опозиційно налаштоване щодо імператорової місіонерської політики.

Список джерел та літератури

- БЕНЕШЕВИЧ, В., 1926, К истории евреев в Византии VI–X веков. В Еврейская мысль. Ленинград: Сеятель, 197–224.
- ΛΕΩΝ ΣΤ', 1931, Διάταξη ΝΕ. Στο Ζέπος Ι. και Ζέπος Π., επιμ. Jus graecoromanum 1. Αθήναι: Γεώργιος Φέξης, 123–126.
- רושלים: עכשיו, 1975, יתימא יריש, דוד הנוי ררוע, 53–55.
- ירושלים: תשד, 1944, ראלק וימינב ידיב והגוהו וידחי ורבוה הלא לכ. לאיטלפ ון עעמיחא: עעמיחא תליגמ, 120.
- Auxilius und Vulgarius: Quellen und Forschungen zur Geschichte des Papsttums im Anfange des zehnten Jahrhunderts. Editor Dummler E. 1866, Leipzig: Verlag von Salomon Hirzel.
- BARON, S., 1957, A social and religious history of the Jews: High Middle Ages, 500–1200. New York: Columbia University Press.
- BECK, H.-G., 1959, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, Munchen: Carl Hottlieb Beck Verlag.
- BOWMAN, S., 2014, The Jewish experience in Byzantium. In J. Aitken & J. Paget, ed. The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire. New York: Cambridge University Press, 37–53.
- BROWN T., 2008, Byzantine Italy (680–876). In J. Shepard, ed. The Cambridge History of The Byzantine Empire, c. 500–1492. Cambridge: Cambridge University Press, 433–464.
- CAMERON, A., 1994, The Jews in Seventh-Century Palestine. In Scripta Classica Israelica 13, 75–93.
- CEDRENI, G., 1894, Compendium historiarum. In J.-P. Migne, ed. Patrologiæ Græca 121. Parisiis: Apud Garnier Fratres, col. 1128.
- Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur. Edidit Ševcenko I. Corpus fontium historiae Byzantinae 42, 2011, Berlin: Walter de Gruyter.
- CICCOLELLA, F., 2000, Basil and the Jews: two Poems of the ninth century. In Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina 0, 69–94.
- CUMONT, F., 1902, Une formule grecque de renonciation au judaïsme. In Wiener Studien 24, 462–472.
- Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Edit Koder J. Corpus fontium historiae Byzantinae 33, 1991, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- DE LANGE, N., 1992, Jews and Christians in the Byzantine Empire: Problems and Prospects. In D. Wood, ed. Christianity and Judaism. Oxford: Blackwell Publishers, 15–32.
- DE LANGE, N., PANAYOTOV, A. & REES, G., 2013, Mapping the Jewish Communities of the Byzantine Empire. [Online]. Available from: www.byzantinejewry.net

- DE STOOP, E. & GAILLIARD, E., 1913, Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër. In *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde*, 449–472.
- ERCHEMPERT, 2022, *Little History of the Lombards of Benevento*. Edited and English translated by Berto L. A. London-New York: Routledge.
- Eutychii Annales. Translated by Stewart A. The Library of the Palestine Pilgrims' Text Society, 1895, London: Committee of the Palestine Exploration Fund.
- FASIORI, I., 2014, Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyyutim di Amittay ben Šefatyah. In *Materia giudaica* 19, 71–80.
- FINE, S., 2012, Jews and Judaism between Byzantium and Islam. In H. Evans & B. Ratliff, eds. *Byzantium and Islam: age of transition, 7th–9th century*. New York: Metropolitan Museum of Art, 102–115.
- JACOBY, D., 2012, The Jews in the Byzantine Economy (Seventh to Mid-Fifteenth Century). In R. Bonfil et al., eds. *Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures*. Leiden-Boston: Brill, 219–256.
- JUSTER, J., 1914, *Les Juifs dans l'Empire Romain: leur condition juridique, économique et sociale 2*. Paris: Librairie Paul Geuthner.
- KAZHDAN, A., 1991, Constantine the Jew. In A. Kazhdan, ed. *Oxford Dictionary of Byzantium* 1, New York: Oxford University Press, 506–507.
- La Cronaca siculo-saracena di Cambridge*. Edited Cozzo-Luzi G. 1890, Palermo: Lao & De Luca.
- LEON VI, 1931, Novel LV. In P. Zepos, ed. *Jus Graecoromanum* 1. Athens: Georgii Fexis, 123–126.
- Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs*. Éditeur G. Dagron, in G. Dagron et V. Déroche, eds. *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*. 2010, Paris: ACHCByz, 313–339; DAGRON, G., *Commentaire*, ibidem, 340–357.
- MARCUS, J., 1933, Studies in the Chronicle of Ahimaaz. In *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 5, 85–93.
- MELNYKOVYCH, R. & KASHCHUK, O., 2024, Chrystianizacja Żydów bizantyńskich w drugiej połowie IX wieku: sprzeciw i aprobata. W *Vox Patrum* 91, 265–285.
- NEUBAUER, A., 1892, The Early Settlement of the Jews in Italy. In *Jewish Quarterly Review* 4, 606–625.
- POP, D. 1933, *La défense du pape Formose*. Paris: Gabalda.
- PRIETO DOMINGUEZ, O., 2014, The mass conversion of Jews decreed by Emperor Basil I in 873: its reflection in contemporary legal codes and its underlying reasons. In J. Tolan et al, eds. *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th – 11th centuries*. Turnhout: Brepols, 283–310.
- Prosopographie der Mittelbyzantinischen Zeit (640–867): Erste Abteilung 2*. Herausgeber R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, W. Brandes, J. R. Martindale & B. Zielke, 2000. Berlin: De Gruyter.
- SAFRAN, L., 2014, *The Medieval Salento: Art and Identity in Southern Italy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SHARF, A., 1971, *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge.
- SHARF, A., 1995, The Vision of Daniel as a Byzantine-Jewish Historical Source. In *Jews and other minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar-Ilan University Press, 119–135.
- SHARF, A., 2007, Vision of Daniel. In F. Skolnik & M. Berenbaum, eds, *Encyclopaedia Judaica* (second edition) 5. Detroit: Thomson Gale, 426.
- SIMONSOHN, Š., 2011, *The Jews in Sicily: 383–1300*. Leiden: Brill.
- SKYLITZES J., 2010, *A synopsis of Byzantine history, 811–1057*. Translated by J. Wortley. Cambridge: Cambridge University Press.
- STARR, J., 1947, Note on the Crisis of the Early Seventh Century C. E. In *The Jewish Quarterly Review* 38 (1), 97–99.
- STARR, J., 1970, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*. New York: Burt Franklin.
- STAVROULA, C., 2010, Vita Basili. In G. Dunphy et al., eds. *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* 2. Leiden: Brill, 1487.
- Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*. Edited Wahlgren S. *Corpus fontium historiae Byzantinae* 44, 2006, Berlin: Walter de Gruyter.
- The Chronicle of Theophanes Confessor*. Translated by Mango C. & Scott R. 1997, Oxford: Clarendon Press.
- The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel*. Edited and English translated by Bonfil R. *History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle*. 2009, Leiden-Boston: Brill, 226–355; BONFIL, R., *Introductory essay*, ibidem, 3–188.

- Translatio Sancti Severini. Edited and English translated by Berto L. A. Christians and Muslims in Early Medieval Italy. A Sourcebook, 2020, New York: Routledge, 106.
- Vita sancti Constantini. Edited by Delehaye H. Acta Sanctorum Novembris 4, 1925, Brussels: Socios Bollandianos.
- VON FALKENHAUSEN, V., 2012, The Jews in Byzantine Southern Italy. In R. Bonfil et al., eds. Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures. Leiden-Boston: Brill, 271–296.
- ZONARAE I., 1871, Epitome historiarum IV. Edited by Dindorfius L. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri.

References

- Auxilius und Vulgarius: Quellen und Forschungen zur Geschichte des Papsttums im Anfange des zehnten Jahrhunderts. Editor Dummmler E. 1866, Leipzig: Verlag von Salomon Hirzel. [In Latin].
- BARON, S., 1957, A social and religious history of the Jews: High Middle Ages, 500–1200. New York: Columbia University Press. [In English].
- BECK, H.-G., 1959, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München: Carl Hottlieb Beck Verlag. [In German].
- BENESHEVICH, V., 1926, K istorii evreev v Vizantii VI–X vekov [On the history of Jews in Byzantium in the 6th–10th centuries]. In Evreiskaia mysl. Leningrad: Seiatel, 197–224. [In Russian].
- BOWMAN, S., 2014, The Jewish experience in Byzantium. In J. Aitken & J. Paget, ed. The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire. New York: Cambridge University Press, 37–53. [In English].
- BROWN T., 2008, Byzantine Italy (680–876). In J. Shepard, ed. The Cambridge History of The Byzantine Empire, c. 500–1492. Cambridge: Cambridge University Press, 433–464. [In English].
- CAMERON, A., 1994, The Jews in Seventh-Century Palestine. In Scripta Classica Israelica 13, 75–93. [In English].
- CEDRENI, G., 1894, Compendium historiarum. In J.-P. Migne, ed. Patrologiæ Græca 121. Parisiis: Apud Garnier Fratres, col. 1128. [In Latin and Greek].
- Chronographia quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur. Edited by Ševcenko I. Corpus fontium historiae Byzantinae 42, 2011, Berlin: Walter de Gruyter. [In English and Greek].
- CICCOLELLA, F., 2000, Basil and the Jews: two Poems of the ninth century. In Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina 0, 69–94. [In English].
- CUMONT, F., 1902, Une formule grecque de renonciation au judaïsme. In Wiener Studien 24, 462–472. [In French].
- Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Edited by Koder J. Corpus fontium historiae Byzantinae 33, 1991, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. [In German].
- DE LANGE, N., 1992, Jews and Christians in the Byzantine Empire: Problems and Prospects. In D. Wood, ed. Christianity and Judaism. Oxford: Blackwell Publishers, 15–32. [In English].
- DE LANGE, N., PANAYOTOV, A. & REES, G., 2013, Mapping the Jewish Communities of the Byzantine Empire. [Online]. Available from: www.byzantinejewry.net [In English].
- DE STOOP, E. & GAILLIARD, E., 1913, Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër. In Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde, 449–472. [In Dutch].
- ERCHEMPERT, 2022, Little History of the Lombards of Benevento. Edited and English translated by Berto L. A. London-New York: Routledge. [In English].
- Eutychii Annales. Translated by Stewart A. The Library of the Palestine Pilgrims' Text Society, 1895, London: Committee of the Palestine Exploration Fund. [In English].
- FASIORI, I., 2014, Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyyutim di Amittay ben Šefatyah. In Materia giudaica 19, 71–80. [In Italian].
- FINE, S., 2012, Jews and Judaism between Byzantium and Islam. In H. Evans & B. Ratliff, eds. Byzantium and Islam: age of transition, 7th–9th century. New York: Metropolitan Museum of Art, 102–115. [In English].
- JACOBY, D., 2012, The Jews in the Byzantine Economy (Seventh to Mid-Fifteenth Century). In R. Bonfil et al., eds. Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures. Leiden-Boston: Brill, 219–256. [In English].
- JUSTER, J., 1914, Les Juifs dans l'Empire Romain: leur condition juridique, économique et sociale 2. Paris: Librairie Paul Geuthner. [In French].

- KAZHDAN, A., 1991, Constantine the Jew. In A. Kazhdan, ed. *Oxford Dictionary of Byzantium* 1, New York: Oxford University Press, 506–507. [In English].
- La Cronaca siculo-saracena di Cambridge*. Edidit Cozzo–Luzi G. 1890, Palermo: Lao & De Luca. [In Italian and Greek].
- LEON VI, 1931, Novel LV. In I. Zepos & P. Zepos, eds. *Jus Graecoromanum* 1. Athens: Georgii Fexis, 123–126. [In Greek].
- Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs*. Éditeur G. Dagron, in G. Dagron et V. Déroche, eds. *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*. 2010, Paris: ACHCByz, 313–339; DAGRON, G., *Commentaire*, ibidem, 340–357. [In French].
- MARCUS, J., 1933, *Studies in the Chronicle of Ahimaaz*. In *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 5, 85–93. [In English].
- MELNYKOVYCH, R. & KASHCHUK, O., 2024, *Chrystianizacja Żydów bizantyńskich w drugiej połowie IX wieku: sprzeciw i aprobata*. In *Vox Patrum* 91, 265–285. [In Polish].
- Megillat Ahimaaz: The Chronicle of Ahimaaz, with a collection of poems from Byzantine Southern Italy and additions*. Edited by Klar B. 1944, Jerusalem: Tarsis, 120. [In Hebrew].
- NEUBAUER, A., 1892, *The Early Settlement of the Jews in Italy*. In *Jewish Quarterly Review* 4, 606–625. [In English].
- POP, D. 1933, *La défense du pape Formose*. Paris: Gabalda. [In French].
- PRIETO DOMINGUEZ, O., 2014, *The mass conversion of Jews decreed by Emperor Basil I in 873: its reflection in contemporary legal codes and its underlying reasons*. In J. Tolan et al, eds. *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th – 11th centuries*. Turnhout: Brepols, 283–310. [In English].
- Prosopographie der Mittelbyzantinischen Zeit (640–867): Erste Abteilung 2*. Eds. R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, W. Brandes, J. R. Martindale & B. Zielke, 2000. Berlin: De Gruyter. [In German].
- SAFRAN, L., 2014, *The Medieval Salento: Art and Identity in Southern Italy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [In English].
- SHARF, A., 1971, *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge. [In English].
- SHARF, A., 1995, *The Vision of Daniel as a Byzantine-Jewish Historical Source*. In *Jews and other minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar-Ilan University Press, 119–135. [In English].
- SHARF, A., 2007, *Vision of Daniel*. In F. Skolnik & M. Berenbaum, eds, *Encyclopaedia Judaica* (second edition) 5. Detroit: Thomson Gale, 426. [In English].
- SIMONSOHN, Š., 2011, *The Jews in Sicily: 383–1300*. Leiden: Brill. [In English].
- SKYLITZES J., 2010, *A synopsis of Byzantine history, 811–1057*. Translated by J. Wortley. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
- STARR, J., 1947, *Note on the Crisis of the Early Seventh Century C. E.* In *The Jewish Quarterly Review* 38 (1), 97–99. [In English].
- STARR, J., 1970, *The Jews in the Byzantine Empire, 641–1204*. New York: Burt Franklin. [In English].
- STAVROULA, C., 2010, *Vita Basilii*. In G. Dunphy et al., eds. *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* 2. Leiden: Brill, 1487. [In English].
- Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*. Edidit Wahlgren S. *Corpus fontium historiae Byzantinae* 44, 2006, Berlin: Walter de Gruyter. [In Greek].
- The Chronicle of Theophanes Confessor*. Translated by Mango C. & Scott R. 1997, Oxford: Clarendon Press. [In English].
- The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel*. Edited and English translated by Bonfil R. *History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle*. 2009, Leiden – Boston: Brill, 226–355; BONFIL, R., *Introductory essay*, ibidem, 3–188. [In English].
- The Poems of Amittay*. Edited by David Y. 1975, Jerusalem: Akšaw, 53–55. [In Hebrew].
- Translatio Sancti Severini*. Edited and English translated by Berto L. A. *Christians and Muslims in Early Medieval Italy. A Sourcebook*, 2020, New York: Routledge, 106. [In English].
- Vita sancti Constantini*. Edidit Delehaye H. *Acta Sanctorum Novembris* 4, 1925, Brussels: Socios Bollandianos. [In Latin].
- VON FALKENHAUSEN, V., 2012, *The Jews in Byzantine Southern Italy*. In R. Bonfil et al., eds. *Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures*. Leiden-Boston: Brill, 271–296. [In English].

ZONARAE I., 1871, Epitome historiarum IV. Edidit Dindorfius L. Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri. [In Latin and Greek].

Регіональні особливості християнізації візантійських юдеїв у 873/4–886 рр.

Джерела, котрі містять відомості про розпочату візантійським імператором Василієм I Македонянином (867–886) християнізацію юдеїв (873/4–886), описують ті події без територіальної атрибуції. Винятком є лише дві хроніки, – Симеона Магістра (X ст.) та Ахіма'а-ца Бен Палтієля (XI ст.), – в яких наголошується, що воля правителя стосувалася всієї держави, яка на той час охоплювала території Малої Азії, частини Балкан та Південної Італії. Однак серед існуючих джерел помітна регіональна диспропорція, адже існує достатньо свідчень про ті події, написаних південноіталійськими євреями. Натомість немає жодної єврейської згадки про християнізацію, яку б залишили балканські або анатолійські нащадки Ізраїлеві. Крім того, грецькі автори описують Василієву місіонерську ініціативу в прихильних тонах, що різко контрастує з єврейськими текстами. Метою цієї статті є визначити та висвітлити регіональні особливості проведення політики християнізації візантійських юдеїв у другій половині IX ст.

Попри добровільний характер цієї ініціативи імператора, мало місце примусове насадження християнства в Південній Італії. На решті територій навернення відбувалися без застосування сили, а основними засобами прозелітизації були матеріальні спонукання та пільги для новонавернених, а також публічні диспути. Останні мали на меті продемонструвати силу християнських аргументів юдейським диспутантам та глядачам таких заходів.

Невпровадження якихось широких заходів задля реалізації християнізації на теренах Балкан і Малої Азії вочевидь є причиною відсутності згадок про ті події від місцевих євреїв, а також низької ефективності місіонерської політики імператора в цілому. Радикальні дії для збільшення кількості новонавернених у цих регіонах не вводилися ймовірно у зв'язку з саботуванням християнізації певною частиною вищого кліру Константинопольської патріархії, яка виступила різко проти пришвидшеної процедури катехизації та хрещення іновірців.

Ключові слова: Василій I Македонянин, християнізація, хрещення, диспути, заохочення, навернення, візантійські євреї, Балкани, Південна Італія, Мала Азія.

Ruslan Melnykovych, PhD student, Faculty of history, Ivan Franko National University of Lviv.

Руслан Мельникович, аспірант, історичний факультет ЛНУ імені Івана Франка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-6075-8400>

Received: 15.04.2024

Advance Access Published: October, 2024